

Struktura pojmovanj o strahu pred smrtjo

INGRID RUSSI ZAGOŽEN

POVZETEK

Prispevek v uvodnem delu opredeljuje pojem strahu pred smrtjo v odnosu do drugih sorodnih pojmov, ki se v strokovni literaturi velikokrat pojavljajo kot sinonimi za izraz strah pred smrtjo. V nadaljevanju so predstavljena različna stališča glede splošnosti in zavestnosti strahu pred smrtjo. Opisani so različni pristopi k merjenju koncepta strahu pred smrtjo, kritično predstavljene najpogosteje uporabljane samoocenjevalne lestvice za njegovo merjenje in analiziran vpliv starosti, spola ter religioznosti na izraženost strahu pred smrtjo.

ABSTRACT

THE STRUCTURE OF THE CONCEPTS OF DEATH ANXIETY

In the introductory chapter of this article, the notion "death anxiety" is defined regarding some other similar notions which in specialist literature often emerge as synonymous terms for "death anxiety". Furthermore, different standpoints concerning both generality and awareness of death anxiety are presented. Different approaches to how to measure the concept of death anxiety are described, whereby the most applicable self-evaluation scales for its measurement are critically presented, as well as the influence of age, gender, and religiosity on the manifestation of death anxiety is analysed.

Konceptu strahu pred smrtjo so psihologi posvetili več pozornosti šele v poznih 50. letih tega stoletja, čeprav so se prve razprave na to temo pojavile že na prelomu stoletja, npr. Hall, 1896; Hall, 1915; Scott, 1896 (po Thorston in Powell, 1990). V zadnjih letih je zanimanje za to problematiko še naraslo, tako da je bilo do leta 1992 napisanih že skoraj tisoč člankov o strahu pred smrtjo ali o konstruktih, ki so z njim ozko povezani (Neimeyer in Van Brunt, 1995). Kljub številnim razpravam in empiričnim raziskavam pa ni enotnega pojmovanja o tem konceptu. Temeljna vprašanja, ki ostajajo odprta in določajo način znanstvenega pristopa k raziskovanju, so: ali je strah pred smrtjo normalen pojav, ali je lahko zavesten proces, kakšna je vsebina koncepta strahu pred smrtjo.

OPREDELITEV POJMA STRAHU PRED SMRTJO V ODNOSU DO DRUGIH SORODNIH POJMOV

V angleški literaturi se poleg izraza "death anxiety" pojavljajo še izrazi "fear of death", "death threat", "death concern" in "death acceptance". Velikokrat se uporabljajo kot sinonimi, v določenih primerih pa odražajo tudi konceptualne razlike. V

slovenščini uporabljamo samo izraz strah pred smrtjo, izraza anksioznost pred smrtjo pa ne, čeprav v strogem pomenu emocionalnih teorij izraza nista sinonima: pri anksioznosti vzrok posameznikove napetosti ni dostopen zavedanju, medtem ko se pri strahu ogrožujočega objekta ali situacije zavedamo. Ravno zaradi tega Wong, Reker in Gesser (1994) predlagajo, da bi za ponazoritev razlik na nivoju zavestnosti procesov uporabljali oba termina: prvi je specifičen in zavesten, drugi generaliziran in nedostopen zavedanju.

Podobno je z uporabo pojma sprejetje smrti ("*death acceptance*"), ki pomeni "kognitivno spoznanje lastne smrti in pozitivno čustveno asimilacijo posledic" (Klug in Sinha, 1987, cit. Wong, Reker in Gesser, 1994). Wong, Reker in Gesser (1994) so pojem splošno opredelili kot "psihološko pripravljenost na končni izhod". Vendar sprejetje smrti ni v enoznačni zvezi s strahom pred smrtjo, saj so pri enako izraženem strahu pred smrtjo v ozadju različna stališča oz. odnosi do nje ter s tem različni razlogi za njeno sprejetje ali zavračanje. Smrt lahko predstavlja proces deindividualizacije, s katerim self transcendirata in se zlije z univerzumom (Tomer in Eliason, 1996), smrt je lahko umik iz bednega življenja - v tem primeru pozitivno stališče do nje ni oblikovano na "dobri" smrti, ampak na "slabem" življenju (Wong, Reker in Gesser, 1994), smrt lahko predstavlja prehod v novo obliko življenja (Feifel in Nagy, 1981). Tomer (1994) je na podlagi pregleda posameznih psiholoških teorij ločil štiri področja, ki se nanašajo na "smrt selfa": anihilacija selfa, smrt kot radikalna transformacija in separacija, smrt kot grožnja smiselnosti življenja in smrt kot grožnja realizaciji življenjskih ciljev.

Za razliko od anksioznosti ali strahu pred smrtjo, ki vključuje čustven odziv posameznika na dejstvo smrti, in pojma sprejetja smrti, ki vključuje tako kognitivni kot čustveni vidik, se pojem grožnje smrti ("*death threat*") nanaša na stališča do smrti oz. kognitivno neskladje med posameznikovim pogledom na lastno smrt in posameznikovo identiteto sebe kot živeččega bitja (De Paola, Neimeyer, Lupfer, Fiedler, 1994). Neimeyer (1994) je za merjenje tega kognitivnega neskladja izpopolnil indeks ogroženosti (*Threat Index - TI*), ki so ga v obliki strukturiranega intervjuja prvi oblikovali Krieger, Epting in Leitner. Indeks temelji na Kellyjevi teoriji osebnih konstruktov, po kateri človek tvori in preverja konstrukte, s katerimi zaznava in tolmači svet in sebe ter s tem predvideva dogodke in oblikuje stvarnost. Kelly opredeljuje anksioznost kot "zavest, da so dogodki, s katerimi smo soočeni, zunaj območja uporabnosti posameznikovega sistema konstruktov" (cit.: Musek, 1988: 397). Smrt je dogodek, ki ga je težko osmisлити in vključiti v obstoječ sistem konstruktov, zato predstavlja grožnjo, ta pa izzove anksioznost, ki bo tem višja, v kolikor večjem polarnem nasprotju bosta self in smrt v posameznih dihotomnih konstruktih.

Pojem "*death concern*" se nanaša na ukvarjanje z mislimi o smrti. Cameron (1968) ga je med prvimi ugotavljal z vprašanji: Ali ste v zadnjih dveh dneh razmišljali o svoji smrti? Kakšna se vam zdi verjetnost, da boste v naslednjem letu umrli? Kako pogosto razmišljate o svoji smrti? Dickstein (1972) (po: Conte, Weiner in Plutchik, 1982) je nekoliko kasneje za ugotavljanje tega koncepta izdelal samoocenjevalno lestvico. Na ukvarjanje z mislimi o smrti lahko sklepamo tudi iz projektivnih tehnik, pri TAT-u npr. z vnašanjem tem smrti v zgodbe. Nekatere kasnejše raziskave so povezanost med mislimi na smrt in strahom pred njo potrdile (npr. Kupperman in Golden, 1978), druge ne (npr. Durlak, 1973).

STRAH PRED SMRTJO - NORMALNI ALI PATOLOŠKI POJAV?

Glede splošnosti oz. normalnosti strahu pred smrtjo obstajata dve osnovni usmeritvi: prva, po kateri je strah pred smrtjo, umiranjem in anihilacijo nenaraven pojav

in je posledica bazičnega nezaupanja, ki ga razvije otrok v zgodnjem življenjskem obdobju (po: Fireston, 1994), in druga usmeritev - zastopajo jo Thomas (1980), Becker (1987) in Yalom (1980) -, ki menijo, da je strah pred smrtjo normalen pojav, saj je bolj ali manj prisoten pri vsakem posamezniku, čeprav se ga le-ta ne zaveda vedno: obstaja kot primordialni strah, ki vpliva na človekovo ravnanje in je lahko, če je preveč silen, izvor psihopatologije. Vendar pa se posameznik smrti ne more v celoti nikoli zavesti, saj je izven območja njegove spoznavnosti, zato jo lahko predvideva in opisuje, ne more pa je doživljati. V posamezniku je vedno prisoten eksistencialen konflikt med neizogibnostjo smrti in globoko željo po nadaljevanju življenja, konflikt, ki ga poskuša premostiti na različne načine: z zanikanjem, s simbolično nesmrtnostjo, z osmišljanjem smrti ipd. Izrazit strah pred smrtjo na zavestnem nivoju zato nakazuje neučinkovitost (zlom, odpoved) obrambnih mehanizmov.

ZAVESTNOST STRAHU PRED SMRTJO

Hoelter (1979: 996) definira strah pred smrtjo kot "čustveno reakcijo, ki vključuje subjektivna občutja neprijetnosti in zaskrbljenosti, ki temeljijo na opažanju ali anticipaciji katerega koli izmed dejstev, povezanih s smrtjo", pri čemer predpostavlja pretežno zavestnost teh čustev, čeprav se hkrati strinja, da je strah pred smrtjo lahko tudi na predzavestni ali nezavedni ravni. Vendar pa nekateri avtorji (Kübler-Ross, 1972; Feifel in Branscomb, 1973; Becker, 1987) poudarjajo, da je za sedanje zgodovinsko obdobje značilno predvsem zanikanje smrti in da je zato lahko pri posamezniku izrazit strah pred smrtjo samo na nezavednem (oz. kvečjemu predzavestnem) nivoju, nikakor pa ne na zavestnem. Od tu izhaja vprašanje o merljivosti strahu pred smrtjo. Če namreč strah pred smrtjo ni dostopen zavesti, potem ga z direktnimi merskimi metodami ne moremo meriti. Tisti, ki uporabljajo samoocenjevalne lestvice, izhajajo iz predpostavke, da je strah pred smrtjo na zavestnem nivoju vsaj toliko merljiv kot anksioznost, saj obstajajo med njima zmerne korelacije (Kupperman in Golden, 1978; Gilliland in Templer, 1986, po: Thorston in Powell, 1988; Abdel-Khalek, 1997). Poleg samoocenjevalnih lestvic se - sicer redkeje - uporabljajo intervjuji, ki se razlikujejo po dolžini, vsebini in strukturi ter so primerni predvsem za populacije, ki bi lahko imele težave pri odgovarjanju na samoocenjevalnih lestvicah, npr. za starostnike. Od indirektnih metod se uporabljajo projekтивne tehnike (npr. TAT, svobodne asociacije, nedokončani stavki) in laboratorijski eksperimenti (npr. psihogalvanski refleksi, reakcijski časi na obremenjujoč dražljaj, tahistoskopske projekcije). Indirektne metode so v raziskavah pogosto dopolnjene z drugimi, direktnjšimi metodami merjenja. Čeprav rezultati takih raziskav niso popolnoma skladni, pa nakazujejo možnost, da se - ob predpostavki o splošnosti strahu pred smrtjo - za odsotnostjo zavestnega strahu pred smrtjo skriva močan nezavedni strah.

STRUKTURA STRAHU PRED SMRTJO

Ob vprašanju o zavestnosti strahu pred smrtjo se hkrati postavlja vprašanje, kaj sploh je strah pred smrtjo. Templerjevi originalni lestvici strahu pred smrtjo (*Death Anxiety Scale - DAS*) so npr. očitali, da določene postavke merijo bolj klavstrofobijo kot strah pred smrtjo. Kaj naj bi torej te lestvice merile? Po mnenju Chorona in Kastenbauma (po: Yalom, 1980) je pravi strah pred smrtjo le strah pred ne-bitijem, pred anihilacijo, ekstincijo. Tomer in Eliason (1994: 344) ga v tem smislu definirata kot "negativno čustveno reakcijo, ki jo izzove anticipacija stanja, v katerem self ne obstaja". Za tistega,

ki ne veruje v nesmrtnost, predstavlja smrt končno uničenje obstoja sebstva in je zato najočitnejša nevarnost za tesnobo (May, 1980). Vendar pa, ko govorimo o strahu pred smrtjo, mislimo pri tem tudi strahove, ki so povezani z njo (npr. strah pred bolečim umiranjem, strah za telo po smrti, strah za pomembnega drugega). Medtem ko strahu pred ne-bitu ne moremo natančno razumeti ali locirati, saj je prosto lebdeč, se spremljajočih, konkretnih strahov lažje zavemo in zato so ti dostopnejši merjenju kakor strah pred ne-bitu.

Prve lestvice, namenjene merjenju strahu pred smrtjo, so predpostavljale, da gre za enoten konstrukt, npr. lestvice Sarnoffa in Corwina (1959), Boyarja (1964), Lesterja (1967) in Templerja (1970) (po: Conte, Weiner in Plutchik, 1982). Današnje samoocenevalne lestvice so nastale na podlagi kritik predhodnih in upoštevajo večdimenzionalnost koncepta. Vendar pa se v zvezi z dimenzionalnostjo lestvic pojavljajo nekatere dileme. Potrebno je namreč ločiti med teoretično in empirično dimenzionalnostjo; gre za razliko med tem, kar nameravamo meriti, in tistim, kar dejansko merimo. Tako so npr. za Templerjevo lestvico, za katero so menili, da zajema enoten konstrukt splošnega strahu pred smrtjo, kasnejši raziskovalci ugotovili, da je večdimenzionalna (Gilliland in Templer, 1985; po: Moore in Neimeyer, 1991). Thorston in Powell (1988, 1994) sta na podlagi Nehrove modifikacije Templerjeve in Boyarjeve lestvice izvedla več študij ter oblikovala revidirano Templerjevo lestvico (*Revised Death Anxiety Scale - RDAS*), za katero navajata sledeče, med seboj neodvisne faktorje, ki predstavljajo dimenzije globalnega strahu pred smrtjo:

1. strah pred negotovostjo in izgubo stvari,
2. strah pred bolečino, povezano s smrtjo,
3. zaskrbljenost zaradi razpoložljivosti telesa po smrti,
4. strah pred nemočjo in izgubo kontrole,
5. zaskrbljenost zaradi posmrtnega življenja,
6. strah pred (telesnim) razkrojem,
7. skrb za navodila glede stvari, ki morajo biti opravljene po posameznikovi smrti.

Druga dilema, izhajajoča iz razlike med teoretično in empirično dimenzionalnostjo, se pojavlja pri nekaterih večdimenzionalnih lestvicah, pri katerih so empirični faktorji drugačni od teoretičnih. Tak primer je Collettova in Lesterjeva Lestvica strahu pred smrtjo in umiranjem (*Fear of Death and Dying Scale, 1969*), ki sta jo avtorja oblikovala na podlagi predpostavke, da sta strah pred lastno smrtjo in strah pred smrtjo drugega med seboj dovolj neodvisna, da ju lahko obravnavamo kot dve ločeni psihološki entiteti. Z lestvico sta tako zajela štiri vrste strahov: strah pred lastno smrtjo, strah pred smrtjo drugega, strah pred lastnim umiranjem in strah pred umiranjem drugega. Raziskave so sicer potrdile upravičenost razlikovanja med "mojo smrtjo" in "smrtjo drugega", vendar pa so s kasnejšimi faktorskim analizami lestvice ugotovili v osnovi lestvice drugačne faktorje oz. dimenzije (Lester, 1974, Schultz, 1977, Livneh, 1985; po: Lester, 1994). Lester (1994) je kasneje pripravil revidirano obliko, kjer je odpravil nekatere pomanjkljivosti originalne lestvice: izenačil je število postavk med posameznimi podlestvicami in jih medsebojno ločil ter s tem omogočil primerjavo skorov na podlestvicah, s spremembo ocenjevalne lestvice pa je olajšal interpretacijo skorov. Oseba sedaj oceni, kako moteče je zanjo oz. ali postane anksiozna, če razmišlja o določenih vidikih smrti in umiranja, npr.:

1. za lastno smrt: popolna izolacija po smrti; zamuditi stvari po smrti; umreti mlad; nikoli več razmišljati ali doživljati; razpad telesa po smrti;
2. za lastno umiranje: telesna degeneracija; bolečina med umiranjem; izguba kontrole nad procesom umiranja; možnost, da bi umrl v bolnišnici brez prijateljev in družine;
3. za smrt drugih: nikoli več komunicirati z umrlim; obžalovanje, da nisi bil prijaznejši

z umrlim, dokler je bil še živ; starati se sam, brez človeka, ki je umrl; občutek krivde zaradi olajšanja, ker je drugi umrl; občutek osamljenosti brez umrlega;

4. za umiranje drugega: biti z nekom, ki umira; govoriti o smrti z nekom, ki umira; gledati človeka, ki trpi zaradi bolečin; premišljevat o tem, da boš nekoč to tudi sam doživljal.

Iz Colletove in Lesterjeve predpostavke o ločljivosti "smrti drugega" in "moje smrti" sta pri oblikovanju svoje Lestvice strahu pred lastno smrtjo (*Fear of Personal Death Scale*) izhajala Florian in Kravetz (1983), ki sta s študijo želela določiti strukturo strahu pred smrtjo glede na religiozno prepričanje. S faktorsko analizo (varimax rotacija) sta potrdila šest faktorjev:

1. izguba samoizpolnitve (konec različnih aktivnosti, nesposobnost razmišljanja, izguba življenjskih radosti);
2. izguba socialne identitete (biti pozabljen, neprizadetost drugih ob moji smrti, življenje drugih bo po moji smrti teklo naprej);
3. posledice, ki jih ima smrt za družino in prijatelje (bolečina zaradi smrti);
4. transcendentalne posledice (negotovost glede posmrtnega življenja);
5. anihilacija selfa (izguba in destrukcija selfa, razpad telesa, destrukcija osebnosti);
6. faktor kazni v posmrtnem življenju (opredeljuje ga samo ena postavka).

Raziskave, v katerih so uporabili to lestvico, dokazujejo njene dobre merske karakteristike in široko uporabnost (Neimeyer, 1997/98).

Hoelter (1979) je na podlagi Boyarjeve lestvice in Templerjeve lestvice oblikoval Multidimenzionalno lestvico strahu pred smrtjo (*Multidimensional Fear of Death Scale*), s faktorsko analizo (ortogonalna solucija, varimax rotacija) pa potrdil obstoj osmih faktorjev, ki vključujejo (Hoelter, 1979, Neimeyer in Moore, 1994):

1. strah pred procesom umiranja: boleče in nasilne smrti (npr. postavke: bojim se počasnega umiranja; bojim se, da bi umrl v požaru; bojim se, da bi umrl zaradi raka);
2. strah pred umrlim: izogibanje človeškim ali živalskim truplom (npr.: odkritje mrtvega telesa mora biti grozna izkušnja; strah bi me bilo iti ponoči samega preko pokopališča);
3. strah pred destrukcijo: obdukcija in kremacija telesa (npr.: ne želim, da bi moje telo po smrti uporabljali pri svojih vajah študentje medicine; ni mi všeč misel, da bi me upepelili);
4. strah za pomembnega drugega: razumevanje, kako bo njegova smrt vplivala na pomembne druge in kako bodo njihove smrti vplivale nanj (npr.: če bi ljudje, ki so mi zelo blizu, nenadoma umrli, bi dolgo trpel; če bi umrl, bi bili moji prijatelji dolgo časa "vsi iz sebe");
5. strah pred neznanim: strah pred ne-bitu (npr.: bojim se, da ni posmrtnega življenja; nihče ne more zagotovo reči, kaj se zgodi po smrti);
6. strah pred zavestno smrtjo: strah pred tem, da bi ga napačno proglasili za mrtvega (npr. verjetno je veliko ljudi proglašanih za mrtve, a so še živi; bojim se, da bi me pokopali še živega);
7. strah za telo po smrti: razkroj in izolacija telesa (npr.: strah me je ob misli, da bo moje telo po smrti razpadlo; strah me je ob misli, da bom po smrti zaprt v krsto);
8. strah pred prezgodnjo smrtjo: smrt, ki bi preprečila dosego pomembnih življenjskih ciljev ali doživetje izkušenj (npr. bojim se, da pred smrtjo ne bi uspel doseči svojih ciljev; strah me je, da ne bi nikoli videl odraščati svojih otrok).

V primerjavi s Collettovo in Lesterjevo lestvico, ki je bila oblikovana na racionalni osnovi, ima Hoelterjeva to prednost, da so podlestvice empirično potrjene, njena pogosta uporaba v raziskovanju - kljub določenim metodološkim nejasnostim - pa kaže

na široko uporabnost (Neimeyer, Moore, 1994).

Conte, Weiner in Plutchik (1982: 775) so z namenom, da bi izdelali "kratek, zanesljiv in veljaven vprašalnik za merjenje odnosa do smrti in umiranja", oblikovali Vprašalnik anksioznosti pred smrtjo (*Death Anxiety Questionnaire*). S faktorško analizo (PC, varimax rotacija) so izločili pet neodvisnih faktorjev, pri čemer zadnjega niso uspeli jasno opredeliti. Tako navajajo štiri dimenzije: strah pred neznanim, strah pred trpljenjem, strah pred osamljenostjo in strah pred osebno ekstincijo.

Wong, Reker in Gesser (1994) predlagajo trikomponentni model sprejemanja smrti, ki ga skupaj z izogibanjem smrti in s strahom pred smrtjo zajema njihov Revidiran profil stališč do smrti (*Death Attitude Profile-Revised*). Pri tem izhajajo iz predpostavke, da sta tako sprejetje smrti kot strah pred njo povezana s človekovo percepcijo osebnega smisla. Na strah pred smrtjo se nanaša sedem postavk:

1. Vznemirja me negotovost, kaj se zgodi po smrti.
2. Zelo me je strah smrti.
3. Strah me je ob dejstvu, da bo zame smrt pomenila konec vsega.
4. Moti me dokončnost smrti.
5. Vznemirja me misel na mojo lastno smrt.
6. Vznemirja me misel na posmrtno življenje.
7. Smrt je brez dvoma neprijetna izkušnja.

Različnost faktorjev pri posameznih avtorjih izvira iz različnih teoretičnih ozadij, na podlagi katerih so nastale posamezne lestvice (npr. konceptualnih razlik), razlik v metodi merjenja (npr. v obsegu merjenja), razlike pa so tudi v statistični obdelavi podatkov (v tipu faktorške analize, kriteriju za ekstrakcijo faktorjev, kriteriju za pomembnost obremenjenosti postavke s posameznim faktorjem).

VPLIV STAROSTI, SPOLA IN RELIGIOZNOSTI NA STRAH PRED SMRTJO

Različnost teoretičnih ozadij, pristopov in metod pri raziskovanju ima za posledico veliko neskladnosti med raziskavami. Tako npr. ostajajo odprta vprašanja: Kakšna je povezanost med starostjo in strahom pred smrtjo? Kako se s starostjo spreminja vsebina strahu pred smrtjo? Po mnenju Contejeve, Weinerjeve in Plutchika (1982) starost sama po sebi ni srednja determinanta izraženosti strahu pred smrtjo, podobno navajajo tudi Swenson (1961), Jeffers et al. (1961), Templer (1971), Lester (1967), Kastenbaum in Costa (1977), Pollak (1980) in drugi (po: Conte, Weiner in Plutchik, 1982). Lester (1967) npr. meni, da so faktorji osebnosti in življenjske izkušnje pri odraslih pomembnejše determinante strahu pred smrtjo kot kronološka starost. Thorston in Powell (1994) poročata o negativni korelaciji med starostjo in strahom pred smrtjo, pri čemer tudi ugotavljata, da je v posameznih življenjskih obdobjih izvor strahu pred smrtjo različen. O specifičnih izvorih strahu pred smrtjo, ki se pojavljajo v posameznih življenjskih obdobjih, poročajo tudi drugi, npr. Neimeyer in Moore (1994), Wong in sod. (1994) ter Fry (1990).

Odprto ostaja tudi vprašanje, kakšne so razlike v izraženosti strahu pred smrtjo med spoloma. Da med njima v globalnem strahu pred smrtjo ni razlik, navajajo Conte, Weiner in Plutchik (1982), Wong, Reker in Gesser (1994) pa trdijo, da jih ni samo v določenih dimenzijah tega strahu, pri drugih dimenzijah pa so. Thorston in Powell (1988) sta npr. ugotovila, da se ženske - v primerjavi z moškimi - bolj bojijo bolečine in izgube telesne integritete, Neimeyer in Moore (1994) pa, da je pri ženskah višji globalni strah pred smrtjo in strah, ki ga merijo posamezne podlestvice, razen tiste podlestvice, ki odraža strah pred neznanim; tu izražajo več strahu moški. Vendar pa Neimeyer (1994) opozarja, da raziskave, ki so uporabljale indeks ogroženosti, ki meri bolj ko-

gnitivne (manj pa čustvene) odzive na smrt, tolikšnih razlik med spoloma niso potrdile. Wong, Reker in Gesser (1994) navajajo, da so ženske bolj nagnjene k veri v posmrtno življenje in da pogosteje vidijo v smrti možen umik iz življenja, medtem ko se moški izogibajo kakršnemu koli razmišljanju o smrti. Odsotnost razmišljanja o smrti pa ni vedno pokazatelj odsotnosti strahu pred smrtjo. V študiji namreč dimenzija izogibanja smrti v primerjavi z drugimi dimenzijami najvišje korelira s strahom pred smrtjo. Iz tega seveda sledi obratno: razmišljanje o smrti in umiranju ne odraža nujno tudi prisotnosti strahu pred smrtjo.

Pri vprašanih smisla smrti in strahu pred njo mnogi avtorji (Frankl, Jung, Lifton) poudarjajo pomen religije. Obstoje posmrtnega življenja, ki je ceden izmed temeljev krščanske vere in tudi mnogih drugih ver, omogoča posamezniku, da doživlja smrt kot prehod v novo, višjo obliko življenja. Jung (1977), Yalom (1980) in Frankl (1994) se strinjajo, da je vera v posmrtno življenje psihohigiensko koristna. Raziskave, ki so preučevale odnos med religioznostjo in strahom pred smrtjo, ne navajajo enotnih rezultatov. Delno je razlog za to različna opredelitev predmeta merjenja v posameznih raziskavah, pa tudi omejenost vzorcev. Medtem ko so začetne raziskave zajemale religioznost kot enodimenzionalni konstrukt, npr. pripadnost določeni verski skupnosti, vero v posmrtno življenje ipd., pa je v novejših raziskavah v ospredju večdimenzionalnost koncepta religioznosti. Thorston in Powell (1994) na podlagi več raziskav zaključujeta, da sta religioznost in strah pred smrtjo negativno povezana pri tistih osebah, ki so visoko religiozne in pri tistih z nizko stopnjo strahu pred smrtjo, medtem ko pri osebah z visoko stopnjo strahu pred smrtjo ali nizko religioznostjo ni pomembne povezanosti. Hoelter (1979), ki je v raziskavo zajel samo študente, navaja, da je pri tistih z višjo stopnjo religiozne ortodoksnosti strah pred neznanim nižji, rahlo višji pa strah za pomembnega drugega, strah pred zaveštnostjo smrti, strah pred destrukcijo in strah za telo po smrti. Da so med različno močno religioznimi kvalitativne in kvantitativne razlike v izraženosti strahu pred smrtjo, ugotavljata tudi Florian in Kravetz (1983), ki sta Hoelterju (1979) očitala študijo brez teoretične osnove in slabo specifikacijo vzorca z vidika religiozne pripadnosti. Sama sta v svojo raziskavo vključila moške, izraelske žide v starostnem razponu od 18 do 30 let, in ugotovila, da zmerno religiozni izražajo predvsem strah pred vplivi, ki bi jih lastna smrt lahko imela na družino in prijatelje, visoko religiozni pa so izražali strah pred kaznijo v posmrtnem življenju in manj strahu pred anihilacijo selfa. Vendar pa Hoelter (1979) tudi opozarja, da je pri preučevanju odnosa med religioznostjo in strahom pred smrtjo potrebno analizirati tudi vidik posameznih dimenzij strahu pred smrtjo, saj se pozitivna in negativna povezanost v globalni oceni lahko izničita.

* * *

V množici raziskav, ki so bile v zadnjih desetletjih objavljene na temo strahu pred smrtjo, je vedno več tudi teoretično osnovanih, ki pa so empirično še zelo omejene. Poleg tega je za izdelavo globalnega modela strahu pred smrtjo potrebno vključiti različne spremenljivke, npr. eksistencialne koncepte, osebnostne lastnosti, demografske spremenljivke ipd., raziskave pa izvajati longitudinalno.

LITERATURA

- Abdel-Khalek, A. M. 1997: Death, Anxiety, and Depression, *Omega: Journal of death and dying*, 35, 219-229.
- Becker, E. 1987: *Poricanje smrti*. Zagreb: Naprijed.
- Cameron, P. 1968: The imminency of death. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 32, 479-481.
- Collett, L. J., Lester, D. 1969: The fear of death and the fear of dying. *Journal of Psychology*, 72, 179-181.
- Conte, H. R., Weiner, M., Plutchik, R., 1982: Measuring Death Anxiety: Conceptual, Psychometric, and Factor-Analytic Aspects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43, 775-78.
- De Paola, S. J., Neimeyer, R. A., Lupfer, M. B., Fiedler, J. 1994: Death Concern and Attitudes Toward the Elderly in Nursing Home Personnel. V: R. A. Neimeyer (ur.), *Death Anxiety Handbook: Research, Instrumentation and Application* (str. 201-216). Washington: Taylor & Francis.
- Drolet, J.-L. 1990: Transcending Death During Early Adulthood: Symbolic Immortality, Death Anxiety, and Purpose in Life. *Journal of Clinical Psychology*, 46, 148-160.
- Durlak, J. A. 1972: Relationship between Individual Attitudes toward Life and Death. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 38, 463.
- Durlak, J. A. 1973: Relationship between various measures of death concern and fear of death. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 41, 162.
- Feifel, H., Branscomb, A. B. 1973: Who's afraid of death? *Journal of Abnormal Psychology*, 81, 282-288.
- Feifel, H., Nagy, V. T. 1981: Another look at Fear of Death. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 49, 278-286.
- Firestone, R. W. 1994: Psychological Defenses Against Death Anxiety. V: R. A. Neimeyer (ur.), *Death Anxiety Handbook: Research, Instrumentation and Application* (str. 217-241). Washington: Taylor & Francis.
- Florian, V., Kravetz, S. 1983: Fear of personal death: Attribution, structure and relation to religious belief. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 600-607.
- Frankl, V. E. 1994: *Volja do smisla*. Celje: Mohorjeva družba.
- Fry P. S. 1990: A factor analytic investigation of home-bound elderly individuals' concerns about death and dying, and their coping responses. *Journal of Clinical Psychology*, 46, 737-748.
- Hoelter, J. W. 1979: Multidimensional Treatment of Fear of Death. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 47, 996-999.
- Jung, C. G. 1977: *Duh i život*. Beograd: Matica Srpska.
- Kübler-Ross, E. 1972: On death and dying. V: *Readings in Adult Psychology: Contemporary Perspectives* (eds. L. R. Allman in D. T. Jaffe), 1977, 370-375. New York: Harper & Row.
- Kupperman, S. K., Golden, C. 1978: Personality correlates of attitudes toward death. *Journal of Clinical Psychology*, 34, 661-663.
- Lester, D. 1967: Experimental and correlational studies of the fear of death. *Psychological Bulletin*, 67, 27-36.
- Lester, D. 1994: The Collett-Lester Fear of Death Scale. V: R. A. Neimeyer (ur.), *Death Anxiety Handbook: Research, Instrumentation and Application* (str. 45-60). Washington: Taylor & Francis.
- May, R. 1980: *Psihologija i ljudska dvojba*. Zagreb: Naprijed.
- Moore, M. K., Neimeyer, R. A. 1991: A Confirmatory Factor Analysis of the Threat Index. *Journal of personality and Social Psychology*, 60, 122-129.
- Musek, J. 1988: *Teorije osebnosti*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Neimeyer, R. A. 1994: The Threat Index and Related Methods. V: R. A. Neimeyer (ur.), *Death Anxiety Handbook: Research, Instrumentation and Application* (str. 61-101). Washington: Taylor & Francis.
- Neimeyer, R. A. 1997/98: Death Anxiety Research: The State of the Art. *Omega: Journal of death and dying*, 36, 97-120.
- Neimeyer, R. A., Van Brunt, D. 1995: Death Anxiety. V: H. Wass and R. A. Neimeyer (ur.), *Dying: Facing the Fact*, 3rd edition (str. 49-88). Washington: Taylor & Francis.
- Neimeyer, R. A., Moore, M. K. 1994: Validity and Reliability of the Multidimensional Fear of Death Scale. V: R. A. Neimeyer (ur.), *Death Anxiety Handbook: Research, Instrumentation and Application* (str. 103-119). Washington: Taylor & Francis.
- Sarnoff, I., Corwin, S. M. 1959: Castration anxiety and fear of death. *Journal of Personality*, 27, 375-385.
- Templer, D. I. 1970: The Construction and the Validation of a Death Anxiety Scale. *Journal of General Psychology*, 82, 165-177.
- Thomas, L. V. 1980: *Antropologija smrti II*. Beograd: Prosveta.
- Thornton, J. A., Powell F. C. 1988: Elements of Death Anxiety and Meanings of Death. *Journal of Clinical Psychology*, 44, 691-701.

- Thorston, J. A., Powell, F. C. 1990: Meanings of Death and Intrinsic Religiosity. *Journal of Clinical Psychology*, 46, 379-391.
- Thorston, J. A., Powell, F. C. 1994: A Revised Death Anxiety Scale. V: R. A. Neimeyer (ur.), *Death Anxiety Handbook: Research, Instrumentation and Application* (str. 31-43). Washington: Taylor & Francis.
- Tomer, A. 1994: Death anxiety in adult life - Theoretical Perspectives. V: R. A. Neimeyer (ur.), *Death Anxiety Handbook: Research, Instrumentation and Application* (str. 3-28). Washington: Taylor & Francis.
- Tomer, A., Eliason, E. 1996: Toward a Comprehensive Model of Death Anxiety, *Death Studies*, 20, 343-365.
- Wong, P. T. P., Reker, G. T., Gesser, G. 1994: Death Attitude Profile-Revised: A Multidimensional Measure of Attitudes Toward Death. V: R. A. Neimeyer (ur.), *Death Anxiety Handbook: Research, Instrumentation and Application* (str. 121-148). Washington: Taylor & Francis.
- Yalom, I. D. 1980: *Existential Psychotherapy*. New York: Basic Books.